

Лариса ГУЦУЛ

АКЦЕНТНА СТРУКТУРА ОЙКОНІМІВ ПОЛІССЯ

У статті досліджується наголос поліських назв населених пунктів. Аналізується акцентно-фонетичні, акцентно-інтонаційні та акцентно-морфемні особливості, виявляється система акцентуаційних моделей ойконімів Полісся. Встановлюється специфіка системи наголошення цих онімів.

Ключові слова: ойконіми, акцентна структура, наголос, акцентуаційна модель, акцентологічна система, акцентно-фонетичний аналіз, акцентно-морфемний аналіз, акцентно-інтонаційна структура, подвійний наголос.

Для сучасних ономастичних студій проблема наголошення назв населених пунктів залишається актуальною. Особливо це стосується студій над акцентуацією онімів окремих регіонів. Тому що, по-перше, ця проблема є ще зовсім не дослідженою, а по-друге, вивчення цього питання дасть необхідні відомості для аналізу акцентологічної системи українських ойконімів. Тому метою даної розвідки є дослідження акцентної структури ойконімів Полісся, зокрема її акцентно-фонетичних та акцентно-морфемних особливостей. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати акцентно-фонетичні ознаки поліських ойконімів та встановити акцентно-інтонаційну структуру; 2) виявити систему акцентуаційних моделей даних ойконімів; 3) проаналізувати їхні акцентно-морфемні особливості; 4) встановити найтипніше наголошення ойконімів Полісся.

Матеріалом дослідження послуговув Словник відтопонімних прикметників і назв жителів В.О.Горпинича¹, а також дані, зібрані автором особисто способом анкетування.

Розглядаючи акцентуацію ойконімів з погляду акцентно-фонетичного, виділяється основне протиставлення: склад наголошений – склад ненаголошений. За визначенням В. Г. Чурганової, наголос – це виділення тими чи іншими фонетичними засобами – зміною довготи чи напруженості – якогось складу із складів, розташованих поряд з ними, які утворюють одну тактову чи динамічну групу².

Наголос є важливим структурним компонентом кожного

¹ Горпинич В. О. Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України: В 2 т. – Т.1 – Кіровоград. – 1994. – 160 с.; Т.2 – К.: Вища шк., 1994. – 223 с.

² Чурганова В. Г. Очерк русской морфологии. – М.: Наука, 1973. – С. 22.

ойконіма, він забезпечує правильне його розуміння. Це ознака цілого ойконіма, надбудова над його фонемним складом, а, значить, ознака просодична. Кожний ойконім, як і кожне слово загальної лексики мови, є мінімальною одиницею просодичного квантування, а наголос служить засобом для оформлення такого “кванту”³.

В українських ойконімах наголос може падати на будь-який склад, чим проявляється така характеристика наголосу, як різномісність. У залежності від цього, з метою аналізу акцентологічної системи ойконімів та її змін при творенні похідних, ойконіми групуються щодо місця наголосу і на основі цього виявляються загальні акцентно-фонетичні закономірності наголосу в них. Можна виділити такі закономірності:

1. Наголос в ойконімах може падати: на перший, другий, третій, четвертий, п'ятий, рідко – на шостий та сьомий склади. Зафіксовано ойконімів з наголосом на першому складі (*Тіхоновичі Чрг*, *Луциків См*) – 25 %, другому складі (*Кривé Жт*, *Любар Жт*) – 42,5 %, третьому складі (*Кулішí Жт*) – 27 %, четвертому складі (*Новософíївка Чрг*) – 4 %, п'ятому складі (*Червоновесéле См*) – 1,5 %. Випадків наголошення шостого, сьомого складів в ойконімах Полісся не зафіксовано (пор.: в інших областях України – на шостому складі *Кам'янокостувáте – Миколаївська обл.*, *Новоєлизавéтівка – Одеська обл.*) – 5 (0,09 %), сьомому складі (*Кучерявоволодíмирівка – Херсонська обл.*) – 1 (0,01 %). Наголошення восьмого, дев'ятого та десятого складів не зафіксовано, хоча довжина ойконімів можлива до десяти складів. Найчастіше наголос в ойконімах Полісся падає на другий склад (42,5 %).

2. Якщо розглядати наголошення ойконімів у зворотному (інверсійному) порядку, то виділяються окситонні ойконіми – наголос у яких падає на кінцевий склад (*Рівчакí См*, *Лемешí Чрг*), їх зафіксовано в українській мові 14,5 % та неокситонні – наголос у яких падає не на кінцевий склад (*Барáнівка Жт*, *Купчíщí Чрг*), їх зафіксовано 85,5 %. До неокситонних належать парокситони – ойконіми з наголосом на передостанньому складі (*Будíще Рв*, *Ярбéе См*), їх зафіксовано 44,5 %; пропарокситони – ойконіми з наголосом на третьому від кінця складі (*Дубрóвиця Чрг*, *Галíївка Жт*), їх зафіксовано 37,5 %; а також пропропарокситони – ойконіми з наголосом на четвертому від кінця складі (*Івáшковиця Чрг*), їх зафіксовано 3,5 %. Нами також виявлено два ойконіми (0,06 %) з наголосом на п'ятому від кінця складі – пропропарокситони (*Зáболотове См*, *Тíхоновичі Чрг*), і вони не

³Касевич В. Б., Шабельникова Е. М., Рыбин В. В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – С. 42.

є характерними для української мови. Найтипівішими є неокситонні парокситони (44,5 %).

3. У залежності від якості кінцевого звука, який впливає на процес утворення відойконімних дериватів та характер морфологічних явищ, ойконіми поділяються на консонантні – у яких кінцевим є приголосний звук (*Радовель Жт, Кузємин Жт*), їх виявлено 15,5 %, та вокалічні – у яких кінцевим є голосний звук (*Лужкі Сл, Куліші Жт*), їх виявлено (84,5 %). Типівішими серед ойконімів Полісся є вокалічні (84,5 %).

У консонантних ойконімах виділяється окситонний наголос (*Лєвкіл Жт, Городчін Жт*) та неокситонний (*Івánkів Жт, Прибуток Жт*); у вокалічних ойконімах – окситонний наголос (*Лужкі Сл, Погрібкі Сл*) та неокситонний (*Шолóмки Жт, Барáнівка Жт*).

4. З поняттям різномісності наголосу тісно пов'язана акцентно-інтонаційна структура ойконімів⁴, яка характеризується: а) висхідним наголошенням (схема /): *Радчикі Сл, Лемеші Чрг* (24,5 %); б) висхідно-спадним наголошенням (схема / \): *Кучінівка Чрг, Солярка Жт* (61 %); в) спадним наголошенням (схема \): *Городчін Жт, Рєві Сл* (14,5 %). Ойконіми *Вільськ Жт, Дич Сл* мають нейтральну акцентно-інтонаційну структуру, тому що є односкладовими. Найпоширенішим в ойконімах Полісся є висхідно-спадне наголошення (61 %).

5. У залежності від кількості складів ойконіми поділяються на односкладові та багатоскладові. Односкладові ойконіми малохарактерні для української мови (напр., *Вільськ Жт*). Переважна більшість ойконімів – багатоскладові:

- двоскладові (*Кривє Жт, Любар Жт*) – 15 %;
- трискладові (*Крорівна Жт, Луциків Сл*) – 40,5 %;
- чотирискладові (*Кривєнкове Сл, Стягйлівка Сл*) – 32 %;
- п'ятискладові (*Лисозубівка Сл, Радіонівка Сл*) – 9 %;
- шестискладові (*Червоновесєле Сл, Новософіївка Чрг*) – 2 %.

Семискладових, восьмискладових, дев'ятискладових та десятискладових ойконімів з наголосом, віддаленим від кінця або початку, нами не виявлено. Найтипівішою для назв населених пунктів Полісся є довжина три склади (40,5 %); досить часто також трапляються чотирискладові ойконіми (32 %).

6. Ойконімам Полісся, як і українським ойконімам, а також словам загальної лексики, властивий побічний наголос, який наявний у складних утвореннях: *Дубов'язівка Сл, Рівнопілля Чрг*,

⁴ Горпинич В. О. Відтопонімні прикметники в українській мові. – К.: Вища шк., 1976. – С. 104.

Лихосілка Жт. Але вивчення цього питання ускладнюється тим, що побічний наголос не завжди фіксується. У сучасних працях з акцентології питання побічного наголосу майже не розглядається. У складних і складноскорочених словах наводиться тільки основний наголос, а побічний, як правило, не фіксується: *високогірний, віч-на-віч, сільськогосподарський*⁵. Про два наголоси в багатоскладових словах говорив ще І. І. Огієнко, який вважав, що за деяких умов побічний наголос може звучати досить сильно і тоді майже завжди дорівнює головному⁶. Ю.О. Карпенко з цього приводу зауважив, що “особливо виразним стає побічний наголос у композитах, де він має не тільки фонетичну, а й генетичну природу, пор. домоуправління, мікроелемент”⁷.

Отже, матеріал дослідження показує, що, незважаючи на різну кількість складів, належність ойконімів Полісся до простих чи складних, наголос у них тяжіє до середини слова. А саме в тому, що основна частина українських ойконімів – невеликі за довжиною слова (в основному трискладові) з наголошеним другим складом – середнім (зображуємо схематично: ОО) проявляється прагнення щодо чіткості, простоти та милозвучності в цих назвах.

З аналізом акцентних особливостей ойконімів Полісся тісно пов’язане виявлення акцентуаційних моделей. Під акцентуаційними моделями в дослідженні розуміємо акцентуаційний варіант структурного типу. Моделі зображаємо схематично, використовуючи позначення: О – склад наголошений, О – склад ненаголошений. Наприклад, акцентуаційна модель ойконіма *Левковичі Жт* – ОООО – чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця.

Різноманітність поданих у дослідженні акцентуаційних моделей залежить від можливої довжини ойконіма та можливих позицій наголошеного складу. Виходячи з того, що наголос в українській мові вільний, акцентуаційні моделі ойконімів різноманітні і їх кількість залежить від: кількості типів ойконімів за кількістю складів,⁸ кількості позицій, які може займати наголошений склад⁸. Різноманітність акцентуаційних моделей і утворюється кількісними та якісними характеристиками набору наголошених і ненаголошених складів ойконімів.

Виявлена така система акцентуаційних моделей ойконімів

⁵ Головащук С. І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. – К.: Либідь, 1995. – С. 5.

⁶ Огієнко І. І. Русское литературное ударение. – 2-е изд. – Киев, 1914. – С. 24.

⁷ Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. – Одеса, 1996. – С. 127.

⁸ Касевич В. Б., Шабельникова Е. М., Рыбин В. В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – С. 44.

Полісся:

1) односкладова з наголошеним першим складом від початку та першим складом від кінця – О – (0,5 %): *Діч См, Вільськ Жт*;

2) двоскладова з наголошеним першим складом від початку та другим складом від кінця – ОО – (9,5 %): *Глґхів См, Ладан См*;

3) двоскладова з наголошеним другим складом від початку та першим складом від кінця – ОО – (5 %): *Артинськ Жт, Ліскі См*;

4) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця – ООО – (12,5 %): *Волосів Жт, Лісівка Жт*;

5) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – ООО – (20,5 %): *Забара Жт, Іванків Жт*;

6) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця – ООО – (8 %): *Шияні См, Кударі См*;

7) чотирискладова з наголошеним першим складом від початку та четвертим складом від кінця – ОООО – (2,5 %): *Гладковичі Жт, Лебедеве См*;

8) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця – ОООО – (16,5 %): *Гідівщина Жт, Болотниця Жт*;

9) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – ОООО – (12 %): *Андрушівка Жт, Возлякове Жт*;

10) чотирискладова з наголошеним четвертим складом від початку та першим складом від кінця – ОООО – (0,8 %): *Болотники Чрг, Морохівці См*.

Поодинокі приклади інших моделей у дану структуру не ввійшли.

Найтиповішою в системі наголошення ойконімів Полісся є акцентуаційна модель – трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – ООО (*Забара Жт, Іванків Жт*), вона притаманна 20,5 % ойконімів; її основні ознаки: три склади, наголос на другому складі, нефінальний наголос, неокситонний парокситонний наголос, висхідно-спадне наголошення. Типовими також є акцентуаційні моделі:

1) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця – ОООО (*Гідівщина Жт, Болотниця Жт*) – 16,5 % ойконімів; її основні ознаки: чотири склади, наголос на другому складі, нефінальний наголос, неокситонний пропарокситонний наголос, висхідно-спадне наголошення; 2) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця – ООО (*Волосів Жт, Лісівка Жт*) – 12,5 % ойконімів; її основні ознаки: три склади, наголос на першому складі, нефінальний наголос (ініціальний), неокситонний пропарокситонний наголос, спадне наголошення; 3)

чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – ОООО (*Андрушівка Жт, Возлякове Жт*) – 12 %; її основні ознаки: чотири склади, наголос на третьому складі, нефінальний наголос, неокситонний парокситонний наголос, висхідно-спадне наголошення.

На основі виділення найтипівіших акцентуаційних моделей ойконімів підтверджуються загальні акцентно-фонетичні закономірності наголосу в ойконімах: найтипівіша довжина ойконімів Полісся – три склади, наголос в ойконімах найчастіше падає на другий склад, в зворотньому порядку – на передостанній, найтипівіший нефінальний наголос, акцентно-інтонаційна структура більшості ойконімів – висхідно-спадне наголошення.

Розглядаючи співвідношення наголосу з морфемною структурою, ми дійшли висновку, що за наголошеністю морфем в ойконімах Полісся провідною є коренева акцентуація (68 %), а префіксальна, суфіксальна та флективна – є мало поширеною.

У префіксальних безсуфіксних ойконімах з кінцевим приголосним наголос однаковою мірою може падати і на префікс (55 %), і на корінь (45 %): *Розсош См, Нехворощ Жт і Прихід Жт, Прибінь Чрг*. Префіксальні безсуфіксні ойконіми з кінцевим голосним мають в основному кореневу акцентуацію (76 %): *Прилуки Чрг, Підболотти См*. Для префіксально-суфіксальних ойконімів найтипівішим є кореневе наголошення (91 %): *Неплюєве См, Прилужжя См, Пристайлове См*. Суфіксальні ойконіми переважно мають акцентований корінь (наголос на корені – 68 %, на суфіксі – 26 %, на флексії – 6 %). Завжди або в основному наголошеними в ойконімії є суфікси -ан-и (-ян-и), -чан-и, -уват-е (-юват-е), -уват-а, -ав-а (-яв-а), -єнк-о, -єчк-о, -ар (-яр), -ін-і, -ун, -єч: *Лужани (Чрг), Любар Жт, Любеч Чрг* (пор.: в ойконімії інших областей – *Монастирчани ІФ, Тернувате Од, Кудрява Вн, Горбатенко Днц, Устєчко Трн*; а завжди або в основному ненаголошеними виступають суфікси -ик-и, -ин-е, -ич-, -ич-і, -ук-и (-юк-и), -ач-і, -аш-і: *Правдюкі См, Головачі См, Лопатичі Жт, Лисяничі Жт* (пор.: в ойконімії інших областей – *Орлики Пл, Сухине Од, Коротич Хрк, Бабичі Зк, Петраші Чрв*). Флективне наголошення є нетиповим для ойконімів Полісся (8 %) (пор.: *Крісці Жт, Лави Чрг, Лебедінці Жт, Ліпки Жт, Літки Жт і Кударі См, Погрібкі См, Рівчакі См*). Вживаються лише з флективною акцентуацією або флективна акцентуація переважає в ойконімах на -і, -ак-и (-як-и), -ук-и (-юк-и), -ов-а (-ев-а), -к-о, -ан-і, -ач-і, -аш-і: *Коржі См, Кударі См, Близнюкі Жт, Березнякі См, Новакі Жт* (пор.: в ойконімії інших областей – *Межова Днп, Олесько Ль, Копані Зп, Горбачі Ль, Лукаші Кв*). Часте наголошення флексії властиве ойконімам на -и, -к-и: *Погрібкі См, Шияні См, Рівчакі См, Куті Жт, Соломкі Чрг*. Ойконіми – складні композитні деривати в основному мають наголошений другий

компонент (89 %), як і апелятиви⁹: *Краснопілля См* (пор.: *Краснопілля Мк, Краснопілля Крв*), *Новоселівка См* (пор.: *Новоселівка Вн, Новоселівка Днц*), *Краснобірки Жт, Лихосілка Жт, Червоносілка Жт* (пор.: в ойконімії інших областей – *Золотоніша Чрк, Саморукове Од*). З наголосом на першому компоненті зафіксовано 11 % ойконімів: *Вішпіль Жт, Житомір Жт, Райгородок Жт*.

Акцентологічна система поліських назв населених пунктів перебуває у стадії розвитку, динамічності, вдосконалення, вибору найраціональнішого наголошення, відмови від ускладнень, застарілих, неприйнятних наголосень. А це призводить до хитань у наголосі, а, отже, й до проблеми єдиної стійкої норми. Встановлено, що причинами появи ойконімів з подвійним, або паралельним, наголосом (*Курган См, Рижівка Жт, Лучанкі Жт*; пор.: в інших областях – *Глибочок Трн, Яснє Мк*) є 1) зовнішні: а) вплив територіальних діалектів; б) запозичення з інших мов; 2) внутрішні: а) дія відповідних тенденцій; б) вплив аналогії; в) збереження наголосу твірної основи; г) з'єднання двох акцентних центрів; г) місцеве наголошення. Акцентна варіантність поліських ойконімів не порушує систему наголошення, а виступає як прояв певних мовних закономірностей і зумовлена функціонуванням всієї системи української мови¹⁰.

Оскільки Полісся знаходиться на порубіжжі великих мовних зон (має вплив білоруської, польської мов та інших діалектів української мови), то, окрім автентичних рис, проявляється ще й вплив запозичень. Так, на Поліссі зафіксований наголос на другому від кінця складі (напр., *Ярове См, Любар Жт, Собич См*), що зумовлене впливом польської мови, якій проявляється аналогічно із загальними назвами (напр., *поляк, доцент*).

Отже, дослідивши акцентну структуру поліських ойконімів, можна стверджувати, що, по-перше, наголос у них тяжіє до середини слова; по-друге, найпоширенішими є трискладові назви з наголошенням середнім складом; по-третє, за наголошенням морфем панівною є коренева акцентуація; по-четверте, ойконіми з паралельним наголошенням виступають як прояв певних мовних закономірностей, а генералізація одного із акцентних варіантів веде до стабілізації наголосу. Система наголошення ойконімів Полісся є специфічною, але при всій своїй специфічності вона підпорядковується основним акцентологічним особливостям української мови.

Як видно із проаналізованого матеріалу, поліські назви

⁹ Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові. – К.: Рад. шк., 1984. – С. 49.

¹⁰ Винницький В. М. Акцентна дублетність і кодифікація (на матеріалі іменників чоловічого роду) Мовознавство. – 1983. – № 6. – С.25.

населених пунктів становлять великий інтерес і потребують подальших різнопланових ономастичних досліджень.

Список скорочень

Скорочення назв областей України:

Вн – Вінницька, Вл – Волинська, Днп – Дніпропетровська, Днц – Донецька, Жт – Житомирська, Зк – Закарпатська, Зп – Запорізька, ІФ – Івано-Франківська, Кв – Київська, Крв – Кіровоградська, Крм – Кримська, Лв – Львівська, Лг – Луганська, Мк – Миколаївська, Од – Одеська, Пл – Полтавська, Рв – Рівненська, См – Сумська, Трн – Тернопільська, Хрк – Харківська, Хрс – Херсонська, Хм – Хмельницька, Чрв – Чернівецька, Чрг – Чернігівська, Чрк – Черкаська.

Гуцул Лариса

Акцентная структура ойконимов Полесья

В статье исследуется ударение названий населенных пунктов Полесья. Анализируются акцентно-фонетические, акцентно-интонационные и акцентно-морфемные особенности, выявляется система акцентуационных моделей. Устанавливается специфика системы ударения этих онимов.

Ключевые слова: ойконимы, акцентная структура, ударение, акцентуационная модель, акцентологическая система, акцентно-фонетический анализ, акцентно-морфемный анализ, акцентно-интонационная структура, параллельное ударение.

Gutsul Larysa

Accentual structure of oikonyms of Polissya

This article deals with the study of Polissya settlements names' accent. Accentual-phonetic, accentual-intonation and accentual-morpheme features are analysed, the accentuational models system of oikonyms of Polissya is shown up. Specifics of the system of accentuation of these onyms is set.

Key words: oikonyms, accentual structure, accent, accentuational model, accentological system, accentual-phonetic analyze, accentual-morpheme analyze, accentual-intonation structure, double accent.